

UOT 1.091

Faiq Ələkbərli
Azərbaycan Əmək və Sosial
Münasibətlər Akademiyası,
f.ə.f.d., dosent
faikalekperov@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ MİLLƏT, DİN VƏ MÜASİRLƏŞMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadənin dünyagörüşündə millət, din və yeniləşmə məsələlərindən bəhs olunur. Müəllifə görə, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında ən çox diqqət çəkən Azərbaycan Türk xalqının yenidən oyanışı, maariflənməsi və milli dirçəlişidir. “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı məqalələrində, eləcə də digər əsərlərində Azərbaycan Türk ziyalıları göstərməyə çalışır ki, milli kimliyin əsas ifadəsi ana dili və milli adət-ənənələrdir. C.Məmmədquluzadə, xüsusilə də “Cümhuriyyət” məqaləsində və “Anamın kitabı” pyesində millilik məsələsini əsasən doğru ifadə etmişdir. “Anamın kitabı” pyesində C.Məmmədquluzadə Azərbaycan türk ailəsində böyümüş üç qardaşın Rusiya, Qacarlar və Osmanlının tərbiyəsi altında milli köklərindən, milli adət-ənənələrindən, milli dilindən uzaq düşməsinin, yəni ruspərəst, iranpərəst və osmanlıpərəst olmalarının səbəblərini göstərmişdir. Müəllifə görə, Cümhuriyyət dövründə Məmmədquluzadənin əsərlərində milli ruh nisbətən önə çıxmış, türklükdən türkcülüyə doğru müəyyən bir istək olmuşdur. Ancaq türkcülüyə meyil əsaslı şəkildə olmadığı üçün o, milli mövqeyini inkişaf etdirə bilməmiş, beynəlmillətçiliyin təsiri altında qalmışdır. Eyni zamanda, o, bu dövrdə də İslama münasibətdə mövqeyini əsasən dəyişməmişdir.

Məqalədə böyük “molla nəsrəddinçi”nin İslam dinini baxışları da geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Müəllifə görə, C.Məmmədquluzadə İslam dini, islamlığa münasibətdə çar Rusiyası dövründə müəyyən qədər, Sovet Rusiyası dövründə isə böyük ölçüdə radikallığı ilə ön plana çıxmışdır. Hesab olunur ki, C.Məmmədquluzadə İslam dininə olumuş əlavələrlə bağlı tənqidi dünyagörüşündə haqlı olsa da, ancaq bəzi hallarda ifrata vararaq həmin dinə münasibətdə obyektiv mövqe tutmamışdır. Eyni zamanda, məqalədə millət və din məsələləri ilə paralel olaraq C.Məmmədquluzadənin dünyagörüşündə müasirləşmə, yeniləşmə ilə bağlı baxışları da təhlil olunmuşdur. Müəllif hesab edir ki, C.Məmmədquluzadə yeniləşmə məsələsində də həddən artıq Qərbləşmə mövqeyindən çıxış etməklə ifrata varmışdır.

Məqsəd: Cəlil Məmmədquluzadənin milli-dini maarifçilik və türkcülük ideyalarını təhlil etmək.

Metodologiya: Müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Tədqiqatın nəticələri - Cəlil Məmmədquluzadənin ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: Azərbaycan Türk kimliyi, Azərbaycançılıq, Türklük, İslam dini, İslamlıq, Yeniləşmə, Qərblilik, Sosial-demokratizm, “Molla Nəsrəddin”

Giriş

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) Naxçıvanda anadan olmuş, 1873-1878-ci illərdə mədrəsədə oxumuş, daha sonra Naxçıvan şəhər üçsınıfli məktəbdə təhsilini davam etdirmiş və Qori Müəllimlər Seminariyasının (1882-1887) məzunu olmuşdur.

1887-1897-ci illərdə İrəvan quberniyası (Uluxanlı kəndi) və Naxçıvan qəzasında (Nehrəm kəndi) müəllim kimi pedaqoji fəaliyyət göstərən Mirzə Cəlil ilk əsərlərini (“Çay dəsgahı”, “Kişmiş oyunu”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” və b.) bu dövrdə qələmə almışdır.

1897-1903-cü illərdə İrəvan və Naçıvanda hüquq orqanlarında işləyən Məmmədquluzadə 1903-cü ilin sonlarından etibarən Tiflisdə M.A.Şahtaxtlının “Şərqi-Rus” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, daha sonra da ondan “Qeyrət” mətbəəsini satın alaraq çalışdırmışdır. 1906-cı ilin aprelin 7-də Tiflisdə “Molla Nəsrəddin”in çapına başlayan mütəfəkkirin baş redaktoru olduğu jurnal 1917-ci ilə qədər Tiflisdə, 1920-1921-ci illərdə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə isə Bakıda nəşr olunmuşdur.

1920-1921-ci illərdə Təbrizdə yaşayan və “Molla Nəsrəddin” jurnalının 8 sayını burada nəşr etdirən Mirzə Cəlil Bakıya döndükdən sonra həm jurnalın çapına davam etmiş, həm də Azərbaycan Türk müəllimlərinin 5-ci qurultayında (1925), Türkoloji qurultayda (1926) və Yeni Türk əlifbasının tətbiqində aktiv iştirak etmişdir. 1928-ci ildən etibarən Sovet ideologiyasının mənəvi terroru ilə üz-üzə qalan Mirzə Cəlilə ən ağır zərbələrdən biri də, 1929-cu ilin aprelində AKP MK-nin qərarı ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətinin məhdudlaşdırılaraq Mübariz Allahsızlar İttifaqının orqanına çevrilməsi olmuşdur. Üstəlik, 1931-ci ildə jurnala dövlətin maliyyə dəstəyi dayandırılmış, “Molla Nəsrəddin”in əsas simaları (C.Məmmədquluzadə, Əzim Əzimzadə və b.) siyasi cəhətdən geridə qalmış bisavadlar elan edilmişdir ki, buna dözə bilməyən Mirzə Cəlil baş redaktorluqdan getməyə məcbur olmuşdur. O, 4 yanvar 1932-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir. Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Poçt qutusu”, “Ölüllər”, “Anamın kitabı”, “Yığıncaq” və b.

İctimai-siyasi və dini görüşləri

Cəlil Məmmədquluzadənin ilk dövrlərdə Rus-Avropa-Qərb mədəniyyətinə daha çox meyil etməsində M.F.Axundzadə və M.A.Şahtaxtlı mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə də, onun mətbuata gəlişində və qərbyönlü yol tutmasında qərbpərəst Şahtaxtlının rolu çox olmuşdur. Şahtaxtlının baş redaktoru və sahibi olduğu “Şərqi-Rus”un bağlanmasıdan sonra, onun maddi-texniki bazasında «Molla Nəsrəddin» jurnalını nəşr etdirməyə başlayan Məmmədquluzadənin burada bir çox həqiqətləri ifadə etməklə yanaşı, müsəlman xalqlarının geriliyi məsələsində əsas günahkar rolunda İslam dinini görmüş və türkcülüyə isə çox da rəğbət bəsləməmişdir. Bircə, dindar mühitdə böyüməsinə baxmayaraq Məmmədquluzadənin müsəlman xalqlarının inkişafına əsas əngəl kimi bu ideyaları göstərməsi, yəni mühafizəkar və mötədil xətt tutmasından asılı olmayaraq bütövlükdə islamçılıq, müəyyən qədər də millətçiliyi-türkcülüğü tənqid atəşinə tutması təsadüfi hesab oluna bilməz. Xüsusilə, həmin dövrün tanınmış ideoloqu Əhməd bəy Ağaoğlunun “İslam millətçiliyi” nəzəriyyəsini qəbul etməyən Cəlil bəy bildirmişdir ki, bu təlim fəhlə və kəndlilərin mənafeyinə ziddir. Onun fikrincə, Əhməd bəy Ağaoğlu bəylə kəndli, varlı ilə yoxsul arasında fərq qoymur və onları eyni zümərənin nümayəndəsi kimi qəbul edir. Halbuki, hər hansı bir bəy kəndlini görəndə nəinki onu özünə tay hesab edir, hətta ona salam verməyi belə özünə təhqir sayır. O, yazırdı: “Hələ “müsavət” nədir? Yəni sənin sözümdən bu çıxır ki, bir kəndli ilə bir xan qabaq-qabağa gələndə kəndli xana baş yendirsə, xan da kəndliyə yendirsən? Sənin sözümdən bu çıxır ki, bir gün rəiyyət ağanın ayağına duranda, o biri gün də ağa rəiyyətin ayağına dursun? Di cavab ver? Əgər desən “hə”, onda mən gərək elə başa düşüm ki, zarafat eləyirsən? əgər desən “yox”, onda ta nə “müsavət”bazlıqdır?” (1, s.76).

Bircə, Mirzə Cəlil 1911-ci ildə yazsa da ki, “Molla Nəsrəddin”in məqsədi nə dinə sataşmaq, nə də təzə bir məzhəb icad etmək olmuşdur (1, s.512), ancaq o, Sovetlər Birliyi dövründə “Molla Nəsrəddin”in ilk gündən İslam dinin əsaslarını tənqid etdiyini, islamçılığa qarşı olduğunu etiraf etmişdir (2, s.288). Onun zəhnini padşahlardan, sultanlardan çox ruhanilər məşğul etmişdir ki (2, s.68), Məmmədquluzadə Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə ilə də məhz islamçılıq müdafiə etmələrindən dolayı razılaşmamışdır. O, hesab etmişdir ki, müsəlman millətlərinin uzun əsrlər müddətində fəlakət və cəhalətdən qurtara bilməmələrinin

yeganə baskarı İslamdır. Halbuki bu iki şəxs müsəlman millətlərinin fəlakət və cəhalətdən xilas olması üçün İslamı əsas götürürlər. O, yazırdı: “Burada mən qəzet sahibləri Əlibəyi və Əhmədbəyin yazıçılıqda çox məharətli olmaqlarını təsdiq edə-edə onların qəzetlərini o yerdə xoşlamadım ki, birinci nömrənin baş məqaləsində möhtərəm qələm sahibləri çox da islamdan və müsəlmançılıqdan dəm vururdular və elə bilirəm ki, səhv eləməyəm əgər desəm ki, adi bir islam mübəlləği kimi və şəriət vaizi kimi müsəlman qardaşları islam dinində dəxi də sabit-qədəm və bərqərar olmağa dəvət edirdilər” (2, s.63). Onun fikrincə, milli intibah dövründə onların “millət, millət” demələri bir növ doğru olsa da, “ancaq islam tayfalarının uzun əsrlər müddətində fəlakət və cəhalətdən qurtarmamaqlarına, tək bircə islam dinini bais hesab edən bir dinsiz üçün o vaxt “Həyat”ın moizələri əlbəttə, genə xoş gələ bilməzdi” (2, s.63). Bizcə, İslam dininə qarşı həddən artıq radikal münasibətin nəticəsi olmalı idi ki, C.Məmmədquluzadə yalnız islamçılıqdan çıxış edən Əhməd bəy Ağaoğlunu deyil, Türk-İslam məfkurəsini əsas götürən Əli bəy Hüseynzadəni də tənqid hədəfi seçmişdir. Belə ki, o, Türk birliyini müdafiə edən və bu məqsədlə ortaq türk ədəbiyyatı, ortaq türk dili uğrunda mübarizə aparan Əli bəy Hüseynzadəni yalnız islamçılıqda deyil, osmançılıqda da ittiham etmişdir (1, s.396-397, 519).

C.Məmmədquluzadənin istər İslamla bağlı tutduğu radikal mövqeyi, istərsə də osmanlı dili və ədəbiyyatının Azərbaycan türkləri arasında təbliğinin tənqidi Sovetlər Birliyi dövründə onun marksist-leninçilərlə yaxınlığı kimi izah olunurdu. Çünki həmin dövrdə marksist-leninçilərin çarizmlə yanaşı, əsas mübarizə apardığı qüvvələr məhz islamçılar və türkçülər olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq, sovet ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadə “inqilabçı-demokrat” kimi qələmə verilmiş və marksizmə rəğbət göstərildiyi qeyd olunmuşdur. Məsələn, Sovet dövründə Mehbalı Qasımov yazırdı ki, “mollanəsrəddinçilər”lərdə başda C.Məmmədquluzadə olmaqla “mülkədar istismarını ifşa edir, ruhaniləri ələ salır və burjuva millətçilərinə – panislamistlərə və pantürkistlərə qarşı kəskin mübarizə aparırdı” (3, s. 44).

Sovet dövrünün müəlliflərinin bu cür mülahizələr səsləndirməsinə səbəb o idi ki, islamçılar və türkçüləri tənqid etməklə yanaşı, Məmmədquluzadə birmənalı şəkildə marksizm-leninizm mövqeyində dayanmasa da, bəzi məsələlərdə bolşeviklərin ideyalarını müdafiə edirdi. Xüsusilə də, o, dinə münasibətdə tamamilə materialist mövqedə dayanmasa da, bəzi məsələlərdə – dinin dövlətdən ayrı olması, milli və dini birlikdənsə əzilənlərin əzənlərə qarşı birgə mübarizəsini daha çox qəbul edirdi. Bu baxımdan onun 1905-ci ildə bolşeviklərə məxsus qəzetdə yazdığı “Binəsiblər”, “Xeyir-dua” kimi məqalələri diqqəti daha çox cəlb edir. O, bu məqalələrində göstərir ki, İranda olduğu kimi, Rusiyada da fəhlələr və kəndlilər istismar olunur. Ancaq İrandan fərqli olaraq, Rusiyada fəhlələr və kəndlilər ayağa qalxaraq, birləşərək onları istismar edənlərə qarşı çıxırlar. Məmmədquluzadə İran fəhlələrinə tövsiyə edirdi ki, onlar da dini və etnik mənsubiyyəti bir kənara qoyaraq istizmarçılara qarşı birləşsinlər. O, yazırdı ki, İran fəhlələri Rusiyadakı öz yoldaşlarının yolu ilə gedərək İran zalımları, xanları, mollaları, şahzadələri və sairələri tərəfindən boyunlarına salınmış boyunduruqdan azad olmaq istəsələr, «o zaman onların Rusiyadakı yoldaşları, yadigar olaraq onlara öz bayrağını və bu bayraqda yazılmış müqəddəs şüarını verərlər. Qoy məzlum, bədbəxt İran zəhmətkeş xalqı bu şüarı oxusun: «Bütün ölkələrin proletarları birləşin!». Qoy oxusunlar və birləşsinlər» (2, s.128). Bu məqalələrdəki marksist ruhlu fikirləri əldə əsas tutan akademik Firudin Köçərliyə görə, Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»i sosial-demokratiya səviyyəsinə yüksəldə bilməsə də, onun şüarlarını, ideyalarını təbliğ etmişdi (4, s.46, 72).

Sovetlər Birliyi dövründə C.Məmmədquluzadə özü də yazırdı ki, Çarizm dönəmində İslam dinini tənqid edib onun aradan qaldırılmasına çalışarkən sosializm inqilabına böyük emid bəsləmişdir: “Əvvəl və axır ümidimiz genə sosializm inqilabıdır. Əvvəl və axır ümid onadır ki, həmin sosializm bayrağı altında və sosializm şüarı təhtində islama sitayiş edən millətlər (və habelə qeyri dinlərə sitayiş edən millətlər) dünya elmlərini təhsil edib və cəmi din

və dinçilərin mövhumat və xurafatından agah olub birdən-birə azandan da əl çəkələr, müəzzindən də əl çəkələr...” (2, s.36).

Deməli, C.Məmmədquluzadə bir tərəfdən sosial-demokrat ideyalara meyil göstərdiyi halda, digər tərəfdən isə İslam dinini dolayısı da olsa, tənqid etmişdir. O yazırdı ki, məscidlərə gedənlər yalnız fəhlə, hammal, dəllək, pinəçi, dilənçi, nalbənd, eləcə də kasıb məşədilər, kərbəlayılar və hacılardır: «Əgər əcnəbi millətin birinin yolu bizim məscidlərə düşsə, elə yəqin edər ki, müsəlman içində bir dənə də rəğbətli, dövlətli, səliqəli, təmiz və nəcib adam, bir dənə də bəy, xan, qulluqçu, oxumuş və sahibimənsəb yoxdur; yəqin edər ki, bizim müsəlman camaatı ibartədir məhz cırıq-mırıq, ac və kasıb fəhlə-fühdən, avam məşdəi və kərbəlayılardan. Niyə xan və bəylərimiz, oxumuş və sahibi-mənsəblərimiz məscidən qaçırlar?» (1, s.103).

Onun fikrincə, ruhanilərin, mollaların təbliğatı nəticəsində müsəlmanlar inkişaf edə bilmirlər. Buna səbəb də müsəlmanlar arasında mövcud olan şeytandır. Məmmədquluzadə hesab edir ki, şeytan yalnız müsəlman millətləri arasında modda olan bir məxluqdur. Çünki müsəlman nə pis işi varsa hamısını şeytanın adına yazır. Bunun nəticəsidir ki, 35 yaşına çatan müsəlman cavan meşədə ayıdan, canavardan qoruxmadığı halda, evdə cindən, şeytandan, divdən, quleybanıdan qorxur. O yazırdı ki, hər bir işdə, hər bir məqamda, məscid və minbərlərdən başlamış evlərimizə, küçələrimizədək öz qəlbələrimizi şeytanın adı ilə doldurmuşuq. Halbuki əsl mömin müsəlman şeytandan uzaq olmalıdır (1, s.313).

Tənnimmiş maarifçinin Quranda xəbər verilən axirət dünyasındakı cəhənnəm və cənnət məsələsinə münasibəti də maraqlıdır. Onun fikrincə, mömin müsəlmanların cənnətdə süd gölündə hurilərlə şənənəcəyi, kafirlərin isə cəhənnəm odunda qovrulacağı ilə deyilənlər heç də həqiqətə uyğun gəlmir. Bu baxımdan Məmmədquluzadə bu dünyadan imtina edib axirət dünyasında xoşbəxt yaşamaq arzusunda olanlara istehza edir, cənnətin bu dünyanın özündə olduğuna inanırdı. “Qəbirdən məktub” felyetonunda o, yazır: “Ey mənim ruhani qardaşlarım! Yadınızdadır ki, mən naxoş olan vaxt bir gün gəlmişdiniz, deyirdiniz: ay mola Cəliləyə, sən niyə ölüdən qorxursan? Qoy qorxsunlar günahkarlar və bəd əməl sahibləri. Sən ki, Allaha şükür, behşitibərinə qalxıb cənnətməkan və Firdovsaşiyan və mələkilərlə həmsinc olacaqsan. İndi mən buraya gəlib həmin sözlərinizi yadıma salıram və ürəyim az qalır qanla dolsun... Yenə hədsiz şükürlər olsun dünyada gördüyüm günlərə! Ax o günlər, o dəmlər, o zamanlar” (1, s.16-17).

Mirzə Cəlil müsəlmanlar arasında sünni-şiə davasını da ikiüzlü mollaların, ruhanilərin ortaya atdığını yazırdı: “Avam nə bilir sünnü nədir, şiə nədir? Molla örgədib. Avam nə bilir ki, şiə sünnünün və sünnü şiənin düşmənidir? Molla örgədib” (1, s.441). Onun fikrincə, bu məsələdə din xadimlərinin məqsədi avam müsəlmanları bir-birinə qırdırmaq və nüfuz sahibi olmaqdır.

C.Məmmədquluzadə “Ölülər” tragikomedyasında (1909) kefli İskəndərin dili ilə yalnız Azərbaycan türk cəmiyyətinin nə qədər geridə qalması, cəhalət və nadanlıqın qurbanı olması, ruhanilərin ikiüzlülüüyü deyil, həmçinin dinin daşdığı məzmun və mahiyyət də müəyyən qədər tənqid hədəfi olmuşdu (5, s.428-429). Bunu, müəllifin “Molla Nəsirəddin” jurnalında çap olunan yüzlərlə satirik məqalələrindən və sovet dövründə yazdığı “Xatiratım” memuarından da görmək olar.

C.Məmmədquluzadə məhərrəmliklə də bağlı bir çox felyetonlar və məqalələr yazmışdır. Bizə elə gəlir ki, C.Məmmədquluzadənin məhərrəmliyə həsr etdiyi məqalələrinin («Baş yarmaq», «Düşmənlər», «Məhərrəmlik», «Təziyədarlar» və b.) ümumi ruhunu bu mərasimlə bağlı həyata keçirilən və islamın da ümumi ruhuna zidd olan əməllər («Heydər təpmək», baş yarmaq, zəncir vurmaq və s.) təşkil etmişdir. «Baş yarmaq» məqaləsində o yazırdı ki, artıq yalnız elm adamlarının deyil, hətta bəzi din xadimlərinin də məhərrəmlikdə, xüsusilə Aşura günündə baş yarmağın, zəncir vurmağın günah iş olduğunu bəyan etmələri müsbət haldır.

Ancaq bu hal müvəqqəti xarakter daşımamalı və həmin ruhanilər hər ildə bir fikrə düşməməlidirlər. O yazırdı: “Bir gün deyirik: “qatıq ağdır” - deyirsiniz: “bəli”. Sabah kefirmiz istəyəndə deyirik: “qatıq qaradır” - deyirsiniz: “bəli”. Yazıq müsəlmanlar! Bakıda qazılar buyururlar ki, “baş yarmaq gunahdır”, - deyirsiniz: “bəli”; Naxçıvanda buyururlar ki, “yarmamaq günahdır” - deyirsiniz: “bəli”” (1, s.135).

C.Məmmədquluzadənin fikrincə, dünyada elə bir məmləkət və millət yoxdur ki, orada bir ruhani, yaxud da alim minbərə çıxaraq bir gün öz millətinin başının yarılmasının, qanının tökülməsinin lehinə, sabahısı gün isə əleyhinə olsun: «Mənim yəqinimdir ki, əgər Bakı camaatının yerinə Pataqoniya camaatı da olsaydı, ya Sibirin meşədə yaşayan tayfalarından biri olsaydı, yenə mollaların bu sözlərinin qabağında bir cavab verərdilər; deyərdilər ki, «axır, ay ağalar, bu nə sözlərdir danışırırsınız? Bu yekəlikdə zarafat olmaz. İndiyədək bizə buyururdunuz: “Müsəlmançılıq ibarətdir baş yarmaqdan və mollalara sitayiş etməkdən” Amma indi özgə cür danışırırsınız. Bizi ələ dolamamısınız ki?!” (1, s.136).

O hesab edirdi ki, məhərrəmliyin bəzi müsəlmanlar tərəfindən ifrat şəkildə qeyd edilməsinin nəticəsi olaraq “məhərrəmlik yaxınlaşır” sözlərini eşidən həqiqi müsəlmanlar ölkədən baş götürüb qaçırlar. Onun fikrincə, buna səbəb məhərrəmliyin İmam Hüseynin (ə) şəhadətinə uyğun olaraq təziyə və ibadət şəklində həyata keçirilməməsi ilə bağlıdır. C.Məmmədquluzadə yazırdı: “Çünki küçələri bambılı kimi atılıb düşə-düşə dolanmaq, öz əli ilə öz başını-gözünü qana boyamaq, nəinki avamlıq, vəhşilik, bəlkə də dəlilikdən də dəlilikdir” (6, s.136). Onun fikrincə, buna son vermək üçün məhərrəmliyin və yaxud Aşura gününün əsl mahiyyəti müsəlmanlara doğru çatdırılmalıdır.

Hətta, müsəlmanlar Aşura günündə həyata keçirdikləri dini oyunları ilə avropalıların da marağına səbəb olmuşdur. Belə ki, onlar da bu məsələyə ciddi diqqət yetirir və bir neçə məsələni öyrənməyə çalışırlar: 1) əgər baş yarmaq şəriətdə varsa, nə səbəb indiyə qədər baş yaranlar arasında bir molla görsənməyib? 2) vaxtlarını qumar və içki məclislərində keçirən müsəlman «intelligentləri» nə qəsd ilə Aşura günü dəstə qabağına düşüb baş yaranların qanlarını dəsmalları ilə silirlər? 3) niyə baş yaranlar yalnız avamlar və cahillərdir, yəni onların arasında maarif əhli yoxdur? C.Məmmədquluzadə əcnəblərin bu suallarına cavab verə bilmədiklərini desə də, ancaq bütün bunlardan belə bir nəticə çıxartdıqlarını yazmışdır: “Bu gün Kərbəla meydanı – Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır! Axıtmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa, - gözümüzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur. Bu gün ən böyük ibadət, ən birinci din və vətənpərvərlik oraya kömək etməkdir ki, həm Allah, həm də Həzrəti Hüseyn razı qalsın. Yoxsa, Tiflisin, Bakının küçələrində qışqıra-qışqıra gəzib, yalançılıqdan başımızı cızıb bir az qan axıtmaq Hüseyn övladına və Rüstəm nəslinə yaraşan igidlik deyil. Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycan meydanıdır!” (1, s.356).

Bu baxımdan C.Məmmədquluzadə hesab edirdi ki, məhərrəmliklə bağlı yığıncaqlar keçirilməli və həmin toplantılarda din xadimləri ilə yanaşı, elmi və bilikli insanlar da iştirak etməlidirlər. Onlar birlikdə məhərrəmliyin əsl mahiyyəti ilə bağlı müsəlmanları bilgiləndirməli və onları başa salmalıdırlar ki, İmam Hüseyni (ə) layiqincə və təmkinlə yad etməlidirlər. O yazırdı: “Bu yığıncaqlardan və bu danışılardan murad odur ki, camaat təziyənin nə olduğunu başa düşsün və məhərrəmlikdə təziyə saxlamalı olsa, məscidə və qeyri ibadət xanaya daxil olub imamı layiqincə və təmkinlə yad etsin və dəxi küçələrə düşüb nərə etməklə dünyanı öz vəhşiliyinə şahid çəkməsin. Mənim sözüüm orasında deyil; sözüüm orasındadır ki, indi haman yığıncaqlarda natiqin biri ki, məsələni deyir – qardaşlar! Baş yarmayın və bədəninizi zəncirlə yaralamayın, çünki başı insana Allah-təala ondan ötrü verməyib ki, baş sahibi öz əli ilə öz başını yaralasin, ondan ötrü veribdir ki, məsələni, birinin başına yara toxunanda, o biri insan başını işlətsin və bu yaraya bir dərman tapsın. Bədəni ondan ötrü Allah-təala öz mömin

bəndələrinə verməyib ki, mömin bəndə öz yumruğu ilə öz döşünü zədələsin; ondan ötrü verib ki, insan döşünü qabağa verib, bir tərəfdən əhli əyalına çörək qazansın və lazım olan yerdə də döşünü qabağa verib vətəninə mühafizə etsin” (6, s.136).

C.Məmmədquluzadə hesab edirdi ki, imama təziyə saxlayanlar, “Ya Əli, Ya Hüseyn!” deyə-deyə nəre çəkib Aşura günü baş yaranların xeyli hissəsi uşaqlar və yeniyetmələrdir. Onları yoldan çıxaranlar isə hacılar, mollalar, mərsiyəxanlar və başqlarıdır. Halbuki yeniyetmələri və gəncləri yoldan çıxaran din xadimlərinin özləri bu mərasimi kənardan izləyir və göstəriş verməklə kifayətlənirlər. Yəni həmin hacılar və mollalar imam yolunda nə başlarını yarı, nə də qanlarını tökürlər. Çünki Məmmədquluzadənin təbrincə desək “əgər bunların bir nəfərinin imama doğrudan ürəyi yanırsa, onların hamısının babalı mənim boynuma olsun” (6, s.138).

O, İslam dinində orucun mərasiminə münasibətini də bir çox feleytonlarında (“Oruc yeyənlər”, “Orucu batıl eləyən şeylər” və s.) ifadə etmişdir. Məmmədquluzadəyə görə bir çox müsəlmanlar sözdə oruc tutur, əslində isə ona əməl etmirlər (1, s.87-89). Daha sonra da orucu batıl edən şeylərin qəzet, ruznamə oxumaqı, yoxsa axundların yalan danışması, şəriətə əməl etməməsi ilə bağlı məsələləri qoyur (1, s.91).

“Hansı elmlər lazım?” feleytonunda da İslam dininə qarşı olan mənfi mövqeyini gizlətməyən Məmmədquluzadəyə görə, Ə.Axundoglunun dini elmlərin vacibliyi, mənəviyyatın maddiyyatdan üstünlüyü ilə bağlı mülahizələri müsəlman xalqlarına yaxşı heç nə vəd etmir (1, s.36-38). O, “Axund ilə keşişin vəzi” məqaləsində bir daha göstərir ki, türklər (Azərbaycan) ermənilərlə müqayisədə çox geri qalıblar. Belə ki, erməni millətinin dünyada üç sevgili balasından, yəni “vətən”, “millət” və “dil”dən bəhs etdiyi (1, s.47) halda, axund isə cinlərdən, quleybanlardan danışır. Bununla da Məmmədquluzadə rus ideoloqlarının dili ilə “müsəlmanların adam və abrazovannı olmaları üçün”, “vəhşi müsəlmanların bədəvi adətlərini qaldırıb, onların yerinə bizim gözəl və mədəni rus adətləri”nin öyrənilməsindən bəhs edir (1, s.9).

Sovet Rusiyası işğalından öncə dinə münasibətdə müəyyən qədər ifratçılıq ilə seçilən C.Məmmədquluzadə Sovetlər Birliyi dönməndə də eyni müddəalarını bu dəfə açıq şəkildə müdafiə etmişdi. O, “Xatiratım”ında da etiraf edirdi ki, “Molla Nəsrəddin” ilk gündən qarşısına əsas məqsəd kimi yalnız dini mövhumatın, dini xurafatın deyil, bütövlükdə “din, məzhəb, şəriət, etiqad, iman, cənnət, cəhənnəm, müctəhid, molla, keşiş, xaxam, mürid, habelə bütün bu qism sözlər gərək insanlar arasından götürülüb lüğətlərdən, kitablardan, yazılardan tamamilə silinib tullansınlar! Məscidlər, kəlisələr, sinaqoqlar, təkyələr, ibadətgahlar, pirlər, ziyarətgahlar, məhfillər, əza yerləri tamamilə sökülüb, dağıdılıb maarif və mədəniyyət evlərinə döndərilənlər” (2, s.288). Bu dövrdə C.Məmmədquluzadənin M.F.Axundzadəyə həsr etdiyi məqaləsi də göstərir ki, o bütövlükdə dinləri, o cümlədən İslamı və Allahı inkar etmişdi: “...Bizim məqsədimiz budur ki, biz Allahın dərgahından qovulanlar, bari Mirzə Fətəlinin Allahsızlığı ilə təsəlli tapaq və bəlkə də, hələ buna iftixar edək” (2, s.281). O, əlavə edirdi ki, qiyamət günü, cəhənnəm və cənnətlə bağlı deyilənlər inandırıcı deyil, çünki ustadı Mirzə Fətəli demişkən torpağa getdin, qayıtmaq yoxdur.

Mütəfəkkir artıq Sovetlər Birliyi dövründə kommunistlərin Allahın varlığını inkar edən ilk qüvvə kimi göstərilməsinin səhv olduğunu da yazırdı. Xüsusilə, onun bu dövrdə Darvinin təlimi barədə söylədiyi fikirləri materializmə meyilliyinə bir sübutdur: O yazır: «Xudavəndi aləmin varlığına şəkə gətirmək bərsində biçarə kommunistlərin adı o qədər "bədnam" olubdur ki, indi bir kəsə söyləsən ki, hələ kommunistlərdən çox qabaq zamanlarda cənab Allahı dananlar var imiş; çoxları ola bilər ki, bu sözlərə inanmaya, amma əgər tarix kitablarını bir yüngülcə varaqlasaq, baxıb görəcəyik ki, Allahın varlığını inkar etmək üstə çox alimlər və filosoflar edam cəzası ilə cəzalanıblar. Doğrudur, öz fənni kəşfiyyatı ilə ilahiyyətə ən güclü zərbə yetirən Darwin öz əcəli ilə bu dünyadan getdi, amma o qədər ki, onun və onun müridlərinin başına müsibətlər gəlibdir, - onu burada yazımaq ilə qurtarmaq olmaz... Biz əgər

duraq Darvin məsləkini tamamilə qəbul edək, onda da biz gərək cəmi kitabı-müqəddəsini də və o cümlədən Quranı da büküb qoyaq kənara və bunların ehkamının cümləsini bir əfsanə hesab edək» (6, s.367).

O, başqa bir məqaləsində də yazırdı ki, Allahın varlığını danmaq kommunistlərlə başlamır və onun tarixi qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, bir çox peyğəmbərlər, o cümlədən Hz. Musa Allahın yeri və məkanı ilə bağlı suala cavab verərəkən Onun göydə olduğunu iddia etməsinə cavab olaraq Misirin Fironu ən uca qəsr tikdirmiş, daha sonra da xalqa demişdir ki, Musa yalançıdır çünki göydə Allah yoxdur. Məmmədquluzadə yazırdı: “Demək, Allahın varlığını inkar etmək söhbəti təzə deyil, qədim söhbətdir; bu söhbət həmən söhbətdir ki, Musanın möcüzələrinin (yəni indiki istilahda fırıldaqlarının) qabağında Firon onun bicliyini duyub, məcbur olub cavab verməyə ki, Allah yoxdur” (6, s.335). Onun fikrincə, hər dövrdə bir insan ortaya atılıb özünü Allah tərəfindən göndərilmiş peyğəmbər elan edərək əsilsiz, məntiqsiz dəlillərlə dünyanı yaradan bir Allah vardır dediyi halda, ancaq avam camaatın içindən hər əsrdə də gözüaçıq şəxslər meydana çıxıb həmin peyğəmbərləri də, onları göndərən Allahın varlığını da qəbul etməyiblər (6, s.354). Qabaqcıl Maarif xadimi, dos. Müstəqil Ağayev hesab edir ki, bununla da Mirzə Cəlil M.F.Axundzadənin Allah haqqında düşüncələrini, dilinə gətirdiklərini təsdiq edir, ruhanilərin özlərinin də bu əqidədə olduqlarını, ikiüzlülük edərək avam camaata düşüdüklərinin əksini söylədiklərini göstərir: “O, insanla birlikdə, bir yerdə bütün canlıların Allah tərəfindən yaradıldığını təkid edən Quran ayələrinə inanmır, peyğəmbərlərin Allah elçiləri olmalarını qəbul etmir və deyir ki, onlar riyasət məqsədilə meydana atılmış nadürüst adamlardır” (7, s.87).

“Dinsizlik” adlı məqaləsində də Allahın varlığını şübhə altına alan Məmmədquluzadəyə görə, fransız filosofu Holbax haqlı olaraq Allaha istinad edilən sifətləri maddədə görmüş, yəni Allah varsa onu da, gözə görünən kainatın içində, bəlkə də kainatın özü hesab etmişdir. Bu baxımdan o, da Holbax kimi Allahın rəhimlilik, adillik, hər şey görmək və bilmək kimi sifətlərini şübhə altına almışdır (6, s.168). Daha doğrusu, onun bu şübhələri əslində Allahın varlığını inkar etməkdən başqa bir şey deyildi. Çünki çox keçmədən o aşkar şəkildə yazırdı ki, əgər Allah var olsa idi, baş verən haqsılıqların qarşısını alar, ən azı ona tapınan möminləri fəlakətli işlərdən qoruyardı. O, yazırdı: “Əgər bu işləri görürsən, niyə, bəs dinmirsən? Əgər bacarmırsan və acızsən, bəs, niyə sənə “qadir” deyirlər? Bunların hamısı keçəndən sonra axı bir de görüm hardasan? Yerdəmisən? Əgər yerdəsən, – yerin harasındasan? Əgər göydəsən, – göyün harasındasan? Əgər yerini məxfi saxlamaq istəyirsən – niyə? Bunun da səbəbini bilsək nə eybi var? Bir surətdə ki, nə dinirsən, nə danışırsan, nə yerini-yurdunu bildirirsən, nə varlığından bir xəbər göndərirsən, nə cismisən, nə cövhər, nə ərəz – demək, nə yerdəsən, nə göydə, nə adilsən, nə də zalım, nə böyüksən, nə kiçik, nə yaxşısan, nə pis – dəxi bir yolluq degilən: “İnsanlar məndən əl götürünüz. Mən yoxam, yoxam, yoxam!” (6, s.249). C.Məmmədquluzadənin bütün bu fikirlərini haqlı olaraq materializmə yozan prof. İzzət Rüstəmov yazır: “Heç şübhəsiz ki, Cəlil Məmmədquluzadənin ateist irsi Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafında, intibahında çox mühüm rol oynamışdır” (8, s.404).

Əlbəttə, İ.Rüstəmovun müsbət mənada ifadə etdiyi Məmmədquluzadə irsinin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi cəhətlərinin olmasını da unutmamaq olmaz. Məsələn, «Molla Nəsrəddin» jurnalının SSRİ dövründəki saylarının (1925, 7 fevral, №6) birinin üz qabağında Marksın «Kapital» əsəri ilə abidəsini, onun yanında Molla Bağırı vermişdir. Marksın abidəsinin altında: Bütün ölkələrin yoxsulları birləşiniz! Molla Bağır Məclisinin altında: Bütün Şərqi dindarları birləşiniz! Daha sonra Məmmədquluzadə M.B.Məclisinin dilindən yazırdı: Ay axmaq Şərq camaatı! Nə tökülmüşsünüz bu kişinin dalınca. Onun yazdığı bir Kapitaldır. Amma mən M.B.Məclisi üzvlərlə kitab yazmışam (9, s.63). Şübhəsiz, Məmmədquluzadənin bu müqayisəsi yanlış idi. Çünki İslam dinin əsas kitabı Quran idi, M.B.Məclisinin üzvlərlə

kitabları yox.

Göründüyü kimi Cəlil Məmmədquluzadənin dinə, o cümlədən islama münasibəti daha çox tənqidi xarakter daşımış, o yalnız dini mövhumatı, xurafatı və dini fanatizmi deyil, müəyyən qədər şəriət qanunlarını da tənqid etmişdir. Doğrudur, dinə qarşı olan tənqidi fikirlərinə görə C.Məmmədquluzadəni birmənalı şəkildə ateist və yaxud da allahsız adlandırmaq da mümkün deyil. Ancaq onu da etiraf etməliyik ki, C.Məmmədquluzadənin dinə münasibəti daha çox tənqidi olmuş və o, bunu bir çox hallarda da gizlətməmişdir.

Sosial fəlsəfi görüşləri

Cəlil Məmmədquluzadənin dünyagörüşündə sosial fəlsəfəyə aid milli özünüdərk, hakimiyyət, dil, azadlıq, insan problemləri də xüsusi yer tutmuşdur. Milli özünüdərklə bağlı “Vətənə məhəbbət” məqaləsində Məmmədquluzadə göstərirdi ki, erməni və gürcülər millət və vətən məhəbbətindən bəhs etdikləri halda türklər (Azərbaycan) ancaq şəxsi maraqlarını güdürlər (1, s.60). Üstəlik, milli kimlik baxımından da özünü hələ də türk deyil, müsəlman hesab edən (1, s.62-63) Azərbaycan türkləri digər müsəlman xalqları kimi 12 ayın hamısını ağlamaqla keçirirlər (1, s.65). O yazırdı: “Gürcü mühərrirlərindən bir rəfiqim dünən gəlmişdi bizə söhbətə. Danışıq millətlərin qabağa gəlməyindən düşdü. Rəfiqim başladı ki, hər bir millət üçün nicat yolu tapmaq balaca uşaqları məktəbə göndərüb tərbiyə verməklə əmələ gəlir. Əgər belə olmasa, heç bir şey fayda bağışlamaz: nə hürriyyət, nə məşrutə, nə cümhuriyyət, nə zənburiyyət, nə çənçuriyyət...” (1, s.66). Onun fikrincə, bütün bunlardan sonra demək ki, Rusiya, Avropada yaşayan müsəlmanların məqsədi birlikdir, bu həqiqəti özündə əks etdirmir. Çünki bir-birinə qənim kəsilən, şiə-sünni deyə ayıran müsəlmanların birliyindən danışmaq mənasızdır (1, s.95).

Mirzə Cəlil onu da etiraf edirdi ki, uşaqlarını rus evlərinə, rus məktəblərinə verən müsəlmanlar bununla da, onları yalnız İslam dinindən deyil, türklükdən də uzaqlaşdırmış olurdular. O, yazırdı: “Dünyada biz müsəlmanlar tək heç bir millət yoxdur ki. Rus məktəbinə uşağını qoymaq üçün əvvəl uşağı aparıb rus evinə qoysun və öz əlilə, öz xahişilə balalarını, millətini ruslaşdırmağa çalışsın” (1, s.346).

1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra o, marksizm-leninizmlə milli-demokratizm arasında tərəddüd göstərmişdir. Belə ki, 1917-ci ildə yazdığı «Cümhuriyyət» məqaləsində o, xalq hakimiyyətinin, yəni demokratik respublikanın prinsiplərindən və azadlıqlarından (etiqad, yığınaq, birləşmək, danışmaq, siyasi partiyalar yaratmaq və s.) bəhs etmişdir. Onun fikrincə, Cümhuriyyət qanun gücü ilə idarə olunur ki, o qanunları da xalq tərəfindən seçilən millət vəkilləri yazıb təsdiq edirlər. Burada prezident ya xalq, ya da parlament tərəfindən seçilir ki, Cümhuriyyət idarəsinin seçkisinin dörd: 1) ümumi seçki, 2) bərabərlik, 3) düzbədzüzlük, 4) səsvərmənin gizliliyi kimi şərtləri var (2, s.191-192).

O, bu dövrdə Azərbaycan xalqının milli birliyi və istiqlaliyyəti, o cümlədən Cümhuriyyət ideyası uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan milli hərəkatının lideri, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə üzünü tutaraq yazırdı: “İndi də Bakıda seçki məcəlləsi düşüb ortalığa və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həmişəki kimi çalış-vuruş, çalış-vuruş nə var, nə var, mən millətin əlindən yapışacağam. Çox acəb, yapış, vuruş qəzet yaz, nitq söylə, o şəhərə get, yenə yaz, yenə yaz, yenə danış, amma, - bu işlərin iki nəticəsi var: biri budur ki, atalar demişkən “el üçün ağlayanın gözü kor olar”, nə qədər çalışsın çalış, yenə axırda sənə qalacaq haman yazmaq, yazmaq və hələ çox danışsan və ata və analarından xəbəri olmayan müsəlman qardaşların arzusu yerinə yetsə – bəlkə dustaqxanalarda millət yolunda çəkdiyin günləri yenə ziyarət etmək” (10, s.215).

C.Məmmədquluzadə daha sonra sözlərinə belə davam edir: “İkinci nəticəsi budur ki, indi sən, əzizim doğrudur ki, çalışsın və bu çalışmaqdan da söz yox millətə də az-çox mənfəət

gətirirsən və özünə də şöhrət qazanırsan, buna sözüüm yox – amma burası var ki, sən bu çalışmanın mənə xoş gəlir, səbəb budur ki, əvvəla mənim məsləkimə ziddir (çünki həqiqi millətçilik, həqiqi vətənpərvərlik, həqiqi islamçılıq olan yerdə yalançı islamçılığa, yalançı vətənpərvərliyə və yalançı millətçiliyə yer qalmır – F.Ə.) və ikincisi mənim fitrətim ilə düz gəlir ki, sən millətçi olub şan və şöhrət qazanasan, mən də kənardan durub baxım” (10, s.216).

C.Məmmədquluzadə doğru olaraq qeyd edirdi ki, sözün həqiqi mənasında millətin arasından M.Ə.Rəsulzadə kimi bir şəxsiyyət tapılıb milli ideoloqa çevrilirsə, gözü götürməyənlər müxtəlif yollarla onu ləkələməyə çalışacaqlar. C.Məmmədquluzadənin dili ilə desək: “Yox belə ola bilməz, mən səni qoymam məqsədinə çatasan, mən səni peşman elərəm, mən səni sındıram, mən səni yox elərəm və bundan da asan iş mənim üçün yoxdur, bir istəkan su içməkdən asandır. Məhz lazımdır saqqalımı qaraldıb daxil olum mollalar məclisinə və bir ovqat yalandan məsciddə görsənim və sonra orada-burada səs buraxım ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə istəyir yeddi cüzünü çıxardıb atsın” (10, s.216). Deməli, C.Məmmədquluzadə bu dövrdə anlamışdır ki, millətin nicatı onun öz əlindədir və bunu həyata keçirmək üçün millətin həqiqi rəhbərə ehtiyacı var. Dövründə belə bir rəhbərin Rəsulzadənin olmasına şübhə etməyən C.Məmmədquluzadə Azərbaycan türklərini onun ətrafında birləşməyə, onu müdafiə etməyə çağırırdı.

Azərbaycançılıq və Azərbaycan türkcülüyü

C. Məmmədquluzadə 1917-ci ildə qələmə aldığı «Azərbaycan» məqaləsində də açıq şəkildə Azərbaycan türkcülüyü ideyasını müdafiə etmişdir. O artıq yazırdı ki, vətəninin adı Azərbaycan, millətinin və dilinin adı isə türkdür (6, s.4). Bizə elə gəlir ki, milli-demokratik ideyaya rəğbətə davamı olaraq o, «Anamın kitabı» (1920) pyesində həmvətənlərinə milli qürur, vətənpərvərlik hissi oyatmağa çalışmışdır. Bu əsərində C.Məmmədquluzadə Azərbaycan Türk ailəsində böyümüş üç qardaşın Rusiya, Qacarlar və Osmanlı Türkiyəsi tərbiyəsi altında milli köklərindən, milli adət-ənənələrindən, milli dilindən uzaq düşməsinin, yəni ruspərəst, iranpərəst və osmanlıpərəst olmalarının səbəblərini göstərmişdir. Maraqlıdır ki, qardaşlar milli köklərindən uzaq düşsələr də, çar senzoru onları min il yuxuda olan camaatı hökumət əleyhinə birləşdirib, müstəqil Azərbaycan hökuməti əmələ gətirməkdə şübhəli bilir (5, s.462). Əsərin sonunda Gülbaharın qardaşlarının Rusiya, Qacarlara (iranlılaşmış Qacarlar) və Osmanlıya aid kitablarını yandıraraq, “anamın kitabı”, yəni “milli kitabı” saxlamasında milli özünüdərkə, müstəqil və milli Azərbaycan dövlətinin qorunmasına bir çağırış var (5, s.475).

Bizcə, 1917-1920-ci illərdə Məmmədquluzadənin əsərlərində milli ruh nisbətən önə çıxmış, türklükdən türkcülüyə doğru müəyyən bir istək olmuşdur. Ancaq türkcülüyə meyil əsaslı şəkildə olmadığı üçün o, milli aydın mövqeyini inkişaf etdirə bilməmiş, beynəlmillətçiliyin təsiri altında qalmışdır. Eyni zamanda, o, bu dövrdə də İslama münasibətdə mövqeyini əsasən dəyişməmişdir.

Mirzə Cəlilin yaradıcılığında dil məsələsi də mühüm yer tutmuş, o, bir tərəfdən Osmanlının İstanbul ədəbi türkcəsinin, o biri tərəfdən də dildə ruslaşdırılmanın əleyhdarı olmuşdur. C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk sayındaca (1906) bəyan etmişdir ki, o «Türk dili» dedikdə, Hüseynzadədən fərqli olaraq Osmanlının İstanbul şivəsini deyil, Azərbaycan xalqının danışdığı açıq ana dilini nəzərdə tutur: «Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim Türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım» (1, s.4-5). Onun fikrincə, iki rus dilini bilən oxumuş erməni ikilikdə yenə də erməni dilində danışdığı halda, ancaq iki türkün (Azərbaycan) ikilikdə də, digər yerlərdə də rus dilində danışmaları doğru deyildir (1, s.96).

Sovetlər Birliyi dövründə isə dil məsələsində C.Məmmədquluzadə “Türk dili” dedikdə,

xalqın canlı danışiq dilini nəzərdə tutsa da, Azərbaycan Türk ədəbi dilinin xalqın açıq ana dili əsasında formalaşmasını məqsədə uyğun saymamışdır: “Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla “Molla Nəsrəddin”i yazırdıq, o dili biz ümumi türklər üçün ədəbi dil hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım deyil. Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də sair türklərə yetirmək idi. Və zənn edirəm ki, yetirirdik də... Bizim də şüarımız dil yaratmaq deyil idi, ancaq dərdi-dilimizi hal-hazırda camaat başa düşən dildə ona yetirmək idi” (2, s.74-75). Ancaq o, bununla yanaşı ədəbi dil kimi «Molla Nəsrəddin» xəttinin tutulmasına rəğbətini də gizlətmirdi. Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalının SSRİ dövründəki saylarının birində «Təmizləmək» məqaləsində Bakıda keçiriləcək Türkoloji qurultayla bağlı dil məsələsinə toxunaraq yazırdı: «İndi türkoloji qurultayı da bir belə sil-süpurə, yır-yığışdırma başlayacaqdır. Amma bu qurultayın təmizləyəcəyi ev deyil, dildir və özü də Türk dilidir. Bəziləri dildə nə zibil ola biləcəyini soruşa bilərlər. Dərd elə burasındadır ki, heç bir evdə bizim dilimizdə olan qədər zibil yoxdur. Əlifba zibili, əruz vəznə zibili, ərəb dili zibili, fars dili zibili, din zibili və başqaları. Türk dilini bütün bu zibillərdən təmizləmək lazım gəlir» (11, s.632).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının baş redaktoru mühacirətdə olan milli ruhlu azərbaycançılara söz atmaqdan da geri qalmırdı. Belə ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının saylarının birində müsavətçilərə sataşan C.Məmmədquluzadə yazırdı: “Bu da bir cür məhərrəmi. Berlində yaşayan bəzi Müsavat qaçıqları, Şura Azərbaycanının 6-cı il dönümündə, Berlin restoranlarından birini Müsavat bayraqları ilə bəzəyib, gecə yarısınıcan matəm saxlamışlardır”. Jurnalın üz qabığındakı şəkildə “Müsavat” qaçıqları üçboyalı bayraqla bəzədilmiş restoranda 27 aprel işğal gününə həsr olunmuş tədbir keçirirlər. Məmmədquluzadə onların dilindən yazırdı: “Necə qan ağlamasın daş bu gün, Qalmışiq xaricdə biz kibi ovbaş, bu gün” (9, s.767).

Qadın azadlığı problemi

C.Məmmədquluzadənin sosial fəlsəfi dünyagörüşündə insan problemi və qadın azadlığı da mühüm yer tutmuşdur. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində o, Xudayar bəyin, Məşədi İsmayılın nümunəsində insanlıqla bir araya sığmayan xüsusiyyətləri ortaya qoymaqla yanaşı, Məmməd həsən əmi, Zeynəbin timsalında isə insanlıq keyfiyyətlərinin daşıyıcılarının avam, çarəsiz olmasının səbəblərini göstərməyə çalışmışdır. Üstəlik, müsəlman bir cəmiyyətdə qadın olmanın daha da ağır olmasını ifadə etməyə çalışsan Mirzə Cəlilə görə, sağlam olmayan xəstə bir mühitdə insanlıq keyfiyyətləri öz əhəmiyyətini itirir və öz yerini zora, zülmkarlığa, özbaşnalığa tərk edir. Çünki Xudayar bəylərə, Məşədi İsmayillara müəyyən imtiyaz verərək azğınlaşdıran, qudurdan da, eyni zamanda Məmməd həsən əmiləri, Zeynəbiləri alçaladan, çarəsiz bir vəziyyətə salan da xəstə təfəkkürlü, xəstə ruhlu sosial-siyasi quruluşdur. Yəni onların yaşadığı dövrdə elə bir sosial-siyasi quruluş hökm sürür ki, burada insani keyfiyyətlərə malik olmaq, xüsusilə də qadın olmaq çox çətindir. Belə ki, Xudayar bəylər istəyəndə Məmməd həsən əmiləri lüt qoyub, Zeynəbləri isə zorla özünə arvad edə bilirdi (5, s.47-67).

Ümumiyyətlə, Mirzə Cəlil bütün yaradıcılığı boyu insan problemi, o cümlədən qadın azadlığı məsələsinə daim diqqətlə yanaşmış, bu problemin əsas səbəbkarının əsasən islam dini ya da şəriətin və despotizmin olmasını göstərməyə çalışmışdır. Məsələn, o, Qacarlardan işləmək üçün çar Rusiyasına, o cümlədən Bakıya gələn və “həmşəri” adlandırılanların insan yerinə qoyulmamasının və təhqir olunmasının səbəblərini göstərməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Mən indiyə kimi heç bilməzdim həmşəri nədir; mən ancaq bunu bilirdim ki, həmşəri fəhlədir, hambaldır, kankandır, biçinçidir, nökdir, su daşıyandır, qəlyana od qoyandır, tulambarçıdır. Mən indiyə kimi elə bilirdim ki, həmşəri milçəkdir, torpaqdır, daşdır, kol-kosdur; amma heç bilməzdim ki, həmşəri də adamdır” (1, s.128).

Qadın azadlığı məsələsinə gəlicə, Mirzə Cəlil çoxarvadlılığa, erkən yaşda qızların

evləndirilməsinə, məişət zorakılına qarşı çıxırdı. Ona görə, qadınlarla qeyri-insani, zorakı üsullarla rəftar etmək insanlığa tamam ziddir. O, buna örnək kimi qeyri-müsəlman xalqlarının bununla bağlı qayda-qanunlarını göstərirdi: “Bunu heç kəs dana bilməz ki, əcnəbilər və kafirlər məhz bir arvad alırlar və ölənin günə kimi həmin bir arvada qane olurlar. Əgər bunlar bir-birini xoşladı, ömürlərinin axırnadək bir yerdə yaşayacaqlar, əgər xoşlamasalar, yenə bir tövr rəftar edəcəklər ki, ömürlərini başa versinlər” (1, s.165). Üstəlik, qeyri-müsəlman xalqlarda evli ola-ola başqa qadına meyil göstərmək doğru sayılmır. Ancaq müsəlmançılıqda isə əksinə, evli olduğu halda başqa qadınlara meyil salmaq ibadət hesab olunur ki, bunların da başında mollalar, kərbəlayılar, hacılar gəlir. Mirzə Cəlilə görə, onlara da rəvnəq verən siğəbazlıqdır ki, artıq Xorasana ziyarət üçün gedənlərin “ibadət”lərindən biri də məhz budur (1, s.166).

Bununla da, o demək istəyirdi ki, əslində qadınların haqlarını əlindən alan və onları kölə vəziyyətinə salan şəriət özüdür. Məhz şəriətdən çıxış edərək din alimləri qadınların nəinki başını, üzünü də açıq saxlamasını qadağan buyurmuşlar. Mirzə Cəlilə görə, Quranda üz açmağı qadağan və haram edən açıq bir ayə və işarə olmadığı halda, bir para din üləmələrinin ortaya atdıqları dəlillərin heç bir əsası yoxdur. O, yazırdı: “Xülasə, bizim etiqadımız bundadır ki, üç açmaq xilafı-şər deyil. Bu barədə əlimizdə şəri dəlillərimiz çoxdur... Biz deyirik hansı alim üç açmağı Quran ayəsilə haram bilirsə, buyursun; ən məhkəm dəlillərlə cavab verməyə hazırıq. Amma indidən burasını deyirik ki, “qayıрма hədislər”lə bizim işimiz yoxdur” (1, s.168). Mütəfəkkirin fikrincə, qadınların üzünü açıq olmasının başqa mənələrə yozulmasının heç bir əxlaqi tərəfi ola bilməz, çünki hər şey təlim və tərbiyədən asılıdır. Təlim və tərbiyənin ilk yolu da ailə ilə yanaşı, qız uşaqlarının məktəblərdə təhsil alması ilə bağlıdır. O, yazırdı: “Bu işlərin çarəsi balaca qızları məktəbə qoyub oxutmaqdır. Elə ki, qızlarımız elmi və tərbiyəli olub, öz qədrələrini bildilər, onda özləri bilirlər ki, necə rəftar eləsinlər” (1, s.171).

Mirzə Cəlil doğru yazırdı ki, qadın məsələsindən bəhs edərkən dar çərçivədən yanaşmaq qeyri-müsəlman qadınlarının, o cümlədən Qərb qadınlarının tamamını əxlaqsız, ismətsiz hesab etmək doğru deyildir. Çünki bu cür düşüncə burnundan uzağı görə biliməynlərin iddialarıdır və bunun üçün Avropa filosoflarının əsərlərini oxumaq lazımdır (12, s.707).

Nəticə

Müstəqillik dönməndə bir çox tədqiqatçılar (İ.Həbibbəyli, Y.Qarayev, S.Vəliyeva və b.) Məmmədquluzadəni böyük azərbaycançı ideoloqlar kimi qələmə verirlər. Onlar hesab edirlər ki, Məmmədquluzadə azərbaycançılığın əsas ideoloqlarından biri, bəlkə də birincisi olmuşdur. Özəlliklə, buna ən bariz nümunə kimi Məmmədquluzadənin bir tərəfdən xurafat və mövhumat (İslam dini deyil) əleyhinə mübarizəsi, digər tərəfdən “Osmanlı dili”ni deyil Azərbaycan türkcəsini müdafiə etməsini göstərirlər. Məsələn, Y.Qarayev onu “islam və şərq siyasi mənliliyinin ideoloqu” (13, s.242), S.Vəliyeva isə azərbaycançılıq ideyasını bütün çılpaqlığı ilə ilk dəfə irəli sürən mütəfəkkir, onun banisi kimi qələmə verib (14, s.31, 41).

C.Məmmədquluzadə və onunla həmfikir olanlar Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Türk xalqının maariflənməsi və azadlığı uğrunda müəyyən işlər görmüşdür. Ancaq ümumilikdə, C.Məmmədquluzadənin tutduğu yol türkcülük və islamçılıqdan daha çox, rus-avropamədəniyyəti ilə səsleşmişdir. O, hesab edirdi ki, müsəlman ölkələrindəki bütün bələlərin əsas səbəbkarı İslam dinidir, bundan çıxış yolu isə islam mədəniyyətindən imtina edib rus-avropa mədəniyyətinə üz tutmaqla bağlıdır. Onun bu mülahizələri vaxtilə eyni fikirlərdən çıxış etmiş Axundzadənin yolundan çox da fərqlənmirdi. Bu yolu tutan Axundzadə xeyli dərəcədə də islam mədəniyyətindən, qismən də türk mədəniyyətindən imtina etmişdir. Məmmədquluzadə və onunla həmfikir olanlar islama münasibətdə birmənalı şəkildə Axundzadənin yolunu davam etdirdiyi halda, milli mədəniyyət məsələsində bir qədər ehtiyatlı mövqe tutmuşlar.

Ancaq o da maraqlıdır ki, bu mütəfəkkirlər milli mədəniyyət məsələsində ümumtürk ruhunu deyil, daha çox rus-avropa ideoloqlarına sərf edən xüsusiyyəti qəbul etmişlər. Belə ki, milli mədəniyyət məsələsində ümumtürk ruhuna dayalı türk ədəbiyyatını, türk tarixini, türk dilini müdafiə etməmiş, daha çox lokanik tarix və dildən çıxış etmişlər. Hər halda, onların ortaq Türk dili əvəzinə, məhəlli türk ləhcələrini müdafiə etmələri, eyni zamanda ortaq əlifbanın ardan qaldırılması prosesində müəyyən əməkləri danılmazdır (15, s.105).

Beləliklə, çar Rusiyası və Avropa ideoloqları maraqlı olduğu millət və din islahatlarını SSRİ həyata keçirmiş oldu. Çox yazıqlar olsun ki, rus-mason-bolşefəşistlərinin əvvəlcədən planlaşdırılmış «islahatlar» oyununda C.Məmmədquluzadə yaxından iştirak etmişdir. Türk-müsəlman xalqlarının həyatında reallaşdırılan «islahatlar»ın nəticəsində ilk növbədə, əliaba ayrılığı baş verdi. Bununla yanaşı, çar Rusiyası dövründə təməli qoyulan ortaq türk dilinə qarşı yönəlmiş ləhcə fərqlilikləri SSRİ dövründə daha da sürətləndirildi. Əgər 20-ci əsrin əvvəllərində türksoylu xalqlar az-çox bir-birlərinin ləhcələrini başa düşür və ortaq türkcədə danışa bilirdilərsə, SSRİ dövründə aparılan ruslaşdırma-avropalaşdırma siyasəti nəticəsində biri-birlərini anlamayacaq vəziyyətdə gətirildilər. Xüsusilə, türklərin böyük əksəriyyətinin yaşadığı Rusiyada ortaq türk dilinin Leninin dili olan rus dili ilə vəzlənməsi və rus-kiril əlifbasına keçid bu məsələdə mühüm rol oynadı. Leninin dili olan rus dili bir tərəfdən ortaq türk dilinin ayrı-ayrı ləhcələr şəklində formalaşmasına, digər tərəfdən həmin ləhcələrin də ruslaşdırılmasına-avropalaşdırılmasına səbəb oldu.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. IV cildə, II cild. Bakı, «Öndər», 2004
2. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. IV cildə. IV cild. Bakı, «Öndər», 2004
3. Qasimov Mehbalı. XIX əsrdə Rusiyanın qabaqcıl ideyalarının Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafına təsiri. Bakı, Azərənşər, 1953
4. Köçərli Firudin Qasım oğlu. Marksizm-leninizm və Azərbaycanda demokratik ictimai fikir. Bakı, Azərənşər, 1976
5. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. IV cildə, I cild. Bakı, «Öndər», 2004
6. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. IV cildə. III cild. Bakı, «Öndər», 2004
7. Ağayev Müstəqil. Azərbaycan demokratik fikrində insan konsepsiyası. Bakı, “Nurlan”, 2009
8. Rüstəmov İzzət . Azərbaycan təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri (XIX əsr-XX əsrin əvvəli). Bakı: Diplomat, 2001
9. «Molla Nəsrəddin» jurnalı. 6 cild. 8 cildə. Bakı, «Çinar ÇAP» nəşriyyatı, 2010
10. Hüseynov Şirməmməd . Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı, «Çənlibel» NPM, 2007
11. Məmmədquluzadə Cəlil . Təmizləmək // «Molla Nəsrəddin» jurnalı 6 cild. 8 cildə. Bakı, «Çinar ÇAP» nəşriyyatı, 2010
12. Ələkbərli Faiq. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020
13. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, «Sabah», 1996
14. Vəliyeva Sona. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəş., 2002
15. Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı, «Elm və Təhsil», 2014

**ВОПРОСЫ НАЦИИ, РЕЛИГИИ И МОДЕРНИЗАЦИИ
В МИРОВОЗЗРЕНИИ ДЖ.МАМЕДКУЛИЗАДЕ**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы национальности, религии и модернизации с точки зрения азербайджанского мыслителя Джалила Мамедгулузаде. Согласно автору, в творчестве Дж.Мамедкулизаде особое внимание уделяется вопросам становления, национального возрождения и просвещения азербайджанского тюркского народа. В своих статьях, опубликованных в журнале «Молла Насреддин», а также в других работах азербайджанский тюркский интеллект-уал хотел показать, что основным выражением национальной идентичности являются родной язык и национальные традиции. Мамедгулузаде, в частности в статье «Республика» и в «Книге моей матери», справедливо выразил ангела-националиста. В книге «Книга моей матери» Мамедгулузаде указывает на причины, по которым три брата, выросшие в турецкой семье в Азербайджане, были лишены своих национальных корней, национальных традиций и национального языка, воспитанных русскими, гадарцами и османами. По мнению автора, в творчестве республики национальный дух был относительно развит в творчестве Мамедгулузаде, и было определенное стремление от тюркского к тюркскому. Однако из-за отсутствия тенденции к тюркизму он не смог выработать четкую национальную идентичность и находился под влиянием интернационализма. В то же время он не изменил свою позицию по исламу в это время.

Дж.Мамедкулизаде в целом правильно осветил национальный вопрос. В статье великого «молла насреддинца» основательно анализированы его взгляды на Ислам. Согласно автору, Дж.Мамедкулизаде по отношению к Исламу и мусульманскому мировоззрению в меньшей мере в царскую эпоху и в особенности в советское время выступал с радикальных позиций. Считается, что в своих критических высказываниях по отношению к Исламу он хоть и выступал в основном оправданно, но в некоторых случаях не занимал объективную позицию. В то же время, параллельно вопросам нации и религии, Дж.Мамедкулизаде в своих воззрениях анализировал вопросы, касающиеся вопросов модернизации и обновления общества. Автор считает, что в вопросах обновления общества Дж.Мамедкулизаде выступал с позиции утрирования западничества.

Цель - проанализировать идеи национально-религиозного просвещения и тюркизма Дж.Мамедкулизаде.

Методология - сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования - Поиск примирения идей Дж.Мамедкулизаде с социально-политическими и идеологическими требованиями современности.

Ключевые слова: *Азербайджанская тюркская самоидентификация, азербайджанство, тюркство, исламская религия, западничество, социал-демократия, журнал «Молла Насреддин»*

Faig Alakbarli

**JALIL MAMMADGULUZADEH'S IN OUTLOOK
NATION, RELIGION AND MODERNIZATION ISSUES**

Summary

The article deals with the issues of nationality, religion and modernization in the view of the Azerbaijani thinker Jalil Mammadguluzadeh. According to the author, Azerbaijan, which has the most attention in the work of J. Mammadguluzadeh, is the revival, enlightenment and national revival of the Turkish people. In his articles in the journal Molla Nasreddin, as well as other works,

the Turkish intelligentsia is trying to show that the main expression of national identity is native language and national traditions. Mammadguluzade, in particular, in the article "Republic" and in the book "My mother's book," clearly stated the national aim. In the book "My mother's book", Mammadguluzadeh points out the reasons why the three brothers growing up in the Turkish family of Azerbaijan were devoid of their national roots, national traditions and national language, brought up by Russians, Gadjars, and Ottomans. According to the author, in the works of the Republic, the national spirit was relatively advanced in the works of Mammadguluzade and there was a certain desire from Turkic to Turkish. However, due to the lack of a tendency towards Turkishism, he failed to develop a clear national identity and was influenced by internationalism. At the same time, he has not changed his position on Islam at this time.

The article also examines the views of the great "molla nasreddin" in the Islamic religion. According to the author, J. Mammadguluzade Islam has come to the forefront in the period of Tsarist Russia in relation to Islam, and largely radical in Soviet Russia. It is believed that although Mammadguluzadeh was right in his critical outlook on Islam, he had, however, failed to take an objective position towards that religion. At the same time, the article analyzed the views of J. Mammadguluzade in terms of modernization and innovation in parallel with national and religious issues. The author believes that Mammadguluzadeh has been exaggerated in the issue of innovation by stating the West's position.

Purpose of the research - The aim is to analyze the ideas of Jalil Mammadguluzade's national-religious enlightenment and Turkism.

Methodology - comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

Results of the study - Search for reconciliations between the ideas of Jalil Mammadguluzade and the socio-political and ideological requirements of modern times

Keywords: *Azerbaijan's Turkish identity, Azerbaijanism, Turkic, Islamic religion, Islamism, Renewal, Westernization, Social-Democracy, "Molla Nasreddin"*